

Nordisk 1/95 Pappershistorisk Tidskrift

Utgiven av Föreningen Nordiska Pappershistoriker

Tecknaren Jac, Carl Agnar Jacobsson, klassiker på NoN, ritade glatt realisationen av de långa krigsårens trista krisvaror.

Nordisk Pappershistorisk Tidskrift

Årgång 23, 1995 nr 1

Utgiven av Föreningen Nordiska Pappershistoriker

utkommer med 4 nummer per år.

Redaktörer Gunnel Hedberg & Sanny Holm

Ansvarig utgivare: Sanny Holm

Frejgatan 36 4tr, 113 26 STOCKHOLM

Tfn: 08-7361134 dagtid, 08-332790 kvällstid.

Tidigare årgångar av tidskriften kan

erhållas från ordförande Sanny Holm.

För medlemsärenden kontakta

kassören Per Nordenson

Fridebergsvägen 20, 151 48 SÖDERTÄLJE

Postgirokonto 85 60 71-6

ISSN 0348-9531

Föreningen Nordiska Pappershistoriker

är en ideell förening med uppgift att främja intresset för pappershistoria i hela Norden genom att uppmuntra och stimulera till forskning och dokumentation, alltifrån råvaran och dess behandling, tillverkningsprocessen, redskapen, bruksmiljöns historia och människor till den färdiga produkten, papprets användning och distribution. Vattenmärken och datering med hjälp av pappersegenskaper, papperskonservering och konstnärligt bruk av papper, liksom papperforskarna och samlarna själva, hör självfallet hemma i föreningens intresseområde.

Medlemskap tecknas genom att betala in medlemsavgiften per postgiro.

Enskild medlem Kr/FIM 15 0

Institutioner Kr/FIM 250

Aktiebolag Kr/FIM 400

Glöm inte att ange avsändare på talongen!

ill. från Åke Hermansson

Tack till Ulrika Hådén !

Ulrika Hådén har under åren 1991 - 1994 varit redaktör för Nordisk pappershistorisk tidskrift. Hon lämnar nu redaktörskapet av tidsskäl.

Ulrika bor i byn Gästa i Njurunda, Medelpads största socken befolkningsmässigt, där hon sedan början av 1980-talet varit engagerad lokalhistoriker, och lett cirklar för andra amatörforskare i Njurundas historia.

Via släktforskning och hembygdsforskning kom intresset att inriktas också på papper och pappersmakeri. De två handpappersbruken i Njurunda, de enda i Medelpad, har förstås varit ett kärt forskningsobjekt för henne.

Intresset för industrihistoria har också resulterat i cirklar, som publicerat 3 dokumentationer, två om Svartvik (*Ett studiecirkelarbeta våren 1990 och Hus och människor i Svartvik under fabrikstiden, 1992*).

Svartvik var ett sågverkssamhälle som blev ett fabrikkssamhälle, där nu Svartviks industriminnen byggs upp. Den tredje publikationen behandlar sågverkssamhället *Stockviks historia*. (Det var i Stockvik, som Stockholms Superfosfat etablerade sig i slutet av 1930-talet) Ulrika har tre barn i skolåldern, som förtjust hjälper sin mamma att göra papper. Visningar har det blivit, inte minst för förskolor och skolor.

Ulrika har egen konsultfirma, med bl a uppdrag för Teliakoncernen (arkivkonsult). Koncernen har bolagiserats och arkivet skall vidarebefordras till Riksarkivet.

Ett annat uppdrag är att dokumentera massa- och pappersindustrin i Medelpad.

Skogsindustriernas Historiska Utskott är uppdragsgivare och arbetet utförs tillsammans med Christian Valeur i Hudiksvall.

På sin fritid ägnar sig Ulrika åt föreningsarbete i Föreningen Svartviksdagarna och i Föreningen Svartviksspelet, som sedan 1991 levandegör Svartviks industrihistoria.

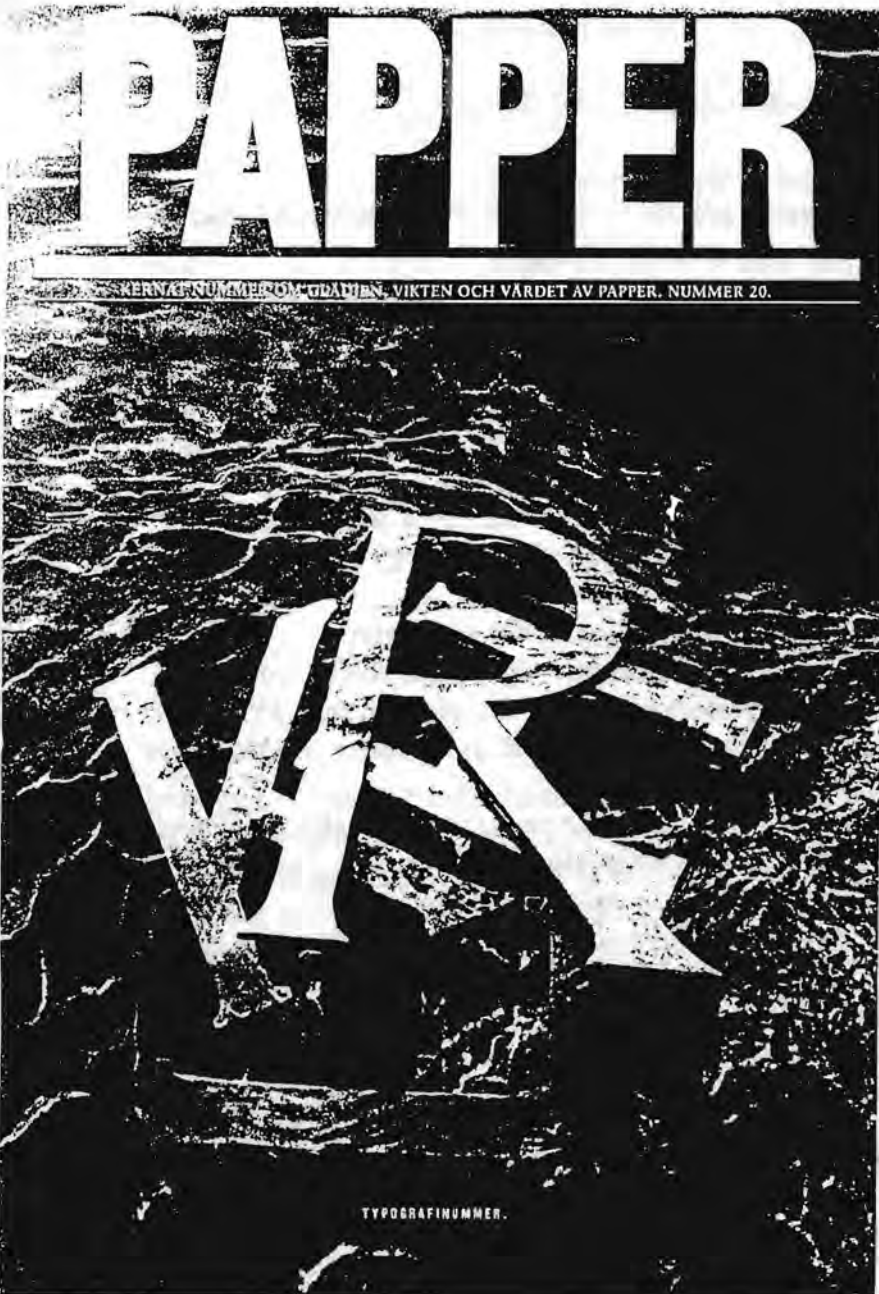
Ulrikas kreativitet och fantasirikedom har NPH kunnat tillgodogöra sig under hela 3 år.

Tack Ulrika !

Notiser

Svenskt papper AB/Basberg Papir AS Har gett ut ett "kernat nummer om glädjen, vikten och värdet av papper" i *Papper nr 20*. Det vackra och välmatade häftet kan rekvireras per telefon, Sverige 08-772 30 00 eller Norge, Oslo 22 19 80 30.

Det svenska postverket och Svenskt Papper har gemensamt gett ut en 40-sidig folder, *Brev Papper design 1994*, vari 1993 års vinnare i tävlingen i grafisk formgivning. Foldern kan erhållas hos Posten, Catharina Axwllsson tel 08 - 781 74 45 eller från Svenskt Papper 08 - 772 32 00

1995 jubilerar:

- Ruben Rausing skulle fyllt 100 år.
Hans uppfinning tetraedern, en engångsförpackning för flytande livsmedel, bildade epok och hans livsverk företaget Åkerlund & Rausing är svensk pappersindustris största enskilda avnämna.

Teckning:
Hans Hillerström

- Papyrus i Mälndal fyller 100 år samtidigt som namnet försvinner i daglig användning, av om det inte avregistreras. Papyrus ingår i Stora-koncernen.
- Papperskalendern kom ut för första gången för 100 år sedan.

Gynna svensk industri
och använd

PAPYRUS

PAPPER

Specialtillverkning av:
Skrivpapper, Bokpapper, Tryckpapper, Postpapper, Konsttryckpapper, Tidskriftsomslag, Bättre Kartong, Försättspapper, Fantasispapper
m. m.

AKTIEBOLAGET PAPYRUS
FINPAPPERSBRUK
MÖLNDAL

Denna Kalender är tryckt på Papyrus papper

Brusewitz, Nord papperskal
1925/26

Nordisk Papperskalender

utkommer vartannat år i en svensk och en engelsk upplaga.

Från okt./nov. 1925 järeligga:
Brusewitz: Nordisk Papperskalender 1925/26 à Kr. 12.—
Paper and Pulp Makers Directory of Sweden,
Denmark and Finland 1925/26 à * 15.—

Meddelanden och förfrågningar rörande den nästkommande upplagan, varmed det förberedande arbetet upptages i början av år 1927, torde adresseras till förlaget:

HUGO BRUSEWITZ A.-B., GÖTEBORG

Hugo Brusewitz A.-B.

Göteborg

★

Tryckeri med modernaste utrustning för allt slags tryck i

Boktryck och Litografi

★

FÖRSLAG OCH OFFERTER TILL
REKLAM- och AFFÄRSTRYCK
LÄMNAS BEREDVILLIGT

15.12.1926

Brusewitz Nordisk papperskal 1925/26

Linovation

Veronica Nygren, tidigare professor vid Konstfackskolan i Stockholm, visade under några veckor i mars-april en utställning med det något förbryllande namnet *Linovation* på Galleri Grå i Stockholm. Namnet antyder ett sammanhang med lin och utställningen bygger på erfarenheter som Veronica Nygren gjort under sitt arbete med att undersöka och försöka utveckla ett råmaterial för industriell papperstillverkning av lin. Men vägen dit har inte varit enkel och lättframkomlig.

Lin är ju ett klassisk råmaterial för handgjort papper. För det mesta i form av lump, men även direkt från fiber, t. ex för konstnärligt bruk. Lin är dock en oerhört stark och spänstig fiber, som inte låter sig hunsas med hur som helst. Egenskaper som Veronica Nygren snart märkte kunde ställa till problem vid körning i maskin. Men, för att börja något så när i början, så har Veronica, förutom sin gedigna bakgrund inom textil och formgivning också kunskaper i handpappermakeri efter kurser på Kollektivverkstaden i Stockholm. Lin har alltid legat henne varmt om hjärtat och när hon fick loss pengar för sin forskning om alternativ användning av linavfall väcktes intresse för papper på nytt.

Lin odlas inte i någon större utsträckning i Sverige. Det som behövs för det fåtal väverier som fortfarande finns i vårt land importeras färdigberett och problemet med det oljelin, som används för att tillverka linolja, är att avfallet mättar jorden och inte får grävas ner. Att bränna det är inte heller lämpligt med tanke på växthuseffekten. Men det kanske skulle gå att göra maskinpappersmassa av det?

- Jag har alltid tyckt att linet varit liksom undanskuffat och funderat över hur det skulle kunna gå att få igång både odling och beredning på nytt, säger Veronica Nygren. Men det har inte riktigt kommit fram några bra idéer förrän jag kom att tänka på papper.

Sagt och gjort. Hon tog kontakt med företrädare för vår stolta pappersindustri, men intresset var minst sagt lamt. Av en händelse hörde hon talas om en lärare vid Söderhamn processtekniska Gymnasium vid namn Henry Åström. Han visade sig besitta kunskaper i kemi och mäldberedning som hon efterlyst. Att han dessutom var genuint intresserad av hennes projekt gjorde ju inte saken sämre. Vi jobbade och slet med det kärva linet och många gånger var vi nära att ge upp. En gång halvsprang vi i en korridor för att prova en dokumentförstörarmaskin, som skulle finnas där. Vi ville se om linstrået kunde skäras i maskinen. Det var då Henry vände sig om och sade: Innovation, är inte det just sådant som vi håller på med nu? Vadå linovation, undrade Veronica och därmed var projektets namn klart.

Henry Åström har som sagts varit till ovärderlig hjälp. Tyvärr skall hans linje vid gymnasiet läggas ned och han stod utan elever till hösten 1994. Ett hårt slag för projekt Linovation, som dock hoppas på stöd från andra intresserade, bland andra Pappersskolan i Markaryd.

En av Veronica Nygrens många idéer om hur man bäst skall kunna utnyttja linavfallet handlar om tapetpapper. På utställningen visades många prover på hennes känsla för materialet och säkra formgivning, till exempel tapetväder, där hon hållt färg direkt på pappersbanan i ett slingrande mönster.

Att färga papperet i blött tillstånd går bra även vid en helt industriell tillverkning, även om mönstret blir oregelbundet. Men det är en del av den idé.

Pappersindustrin har inte hört av sig i det skede som projektet befinner sig nu. Vi får se vem som inser möjligheterna först!

För handpappersmakare och konstnärer finns det säkert intresse för experiment med massan, men det faller ju litegrann utanför avsikten med hela projektet. Hursomhelst, vi hoppas att något bruk visar intresse för Linovation och av kulturella såväl som ekonomiska skäl kan komma på en lösning.

Bo Rudin

Adressen till linavtionsprojektet är:
Linovation
Veronica Nygren
Heleneborgsgatan 5A
117 31 Stockholm

tel & fax 08 - 668 87 91

Bertil Haslum är född i Svanö bruk i Ångermanland. Efter Juris kandidatexamen anställdes han på Svenska Cellulosa Aktiebolaget SCA 1947-82, som ombudsman, personalchef, chef för Holmsundsgruppen och slutligen chef för koncernstab sekretariat, juridik och information. Han är ledamot av Kungl. Skytteanska Samfundet sedan 1980. Ordförande i styrelsen för Föreningen Näringslivsarkiv i Norrland - NIN - sedan 1985 och ledamot i Skogsindustriernas historiska utskott sedan 1985. Bertil Haslum har skrivit SCA 1979 i SCA 50 år. Studier kring ett storföretag och dess föregångare (huvudredaktör Gustaf Utterström), Sundsvall 1979, samt Galtströms järnbruk till SCA. Återblickar i ett storföretags historia 1673 - 1993. Köping 1993.

Skogsindustriernas historiska utskott

av Bertil Haslum

Den svenska pappers- och massaindustrin har - i likhet med vad som är fallet i Finland och Norge - en branschförening, som tar till vara branschens gemensamma intressen. Bland dessa finns självfallet också branschens historia. För att arbeta med historiska frågor har branschföreningen bildat ett historiskt utskott. Detta består av represntanter för medlemsföretagen, för de fackliga organisationerna, för den akademiska forskningen, samt för Nordiska museet och Tekniska museet. I utskottet ingår också en företrädare för Föreningen nordiska pappershistoriker, f n föreningens ordförande Sanny Holm. Utskottets ordförande är Lars G Sundblad, tidigare verkställande direktör i Aktiebolaget Iggesunds Bruk. Verkställande ledamot är Bertil Haslum, tidigare direktör i Svenska Cellulosa Aktiebolaget SCA.

Tillverkningen och försäljningen av papper och massa har genomgått stora förändringar under århundradenas lopp, från de många små handpappersbruken till dagens stora industrikoncerner. Strukturförändringarna i branschen har emellertid accelererat efter andra världskriget med en koncentration till färre, men större fabriker och nedläggning av många andra samtidigt som vidareförädlingen har ökat i omfattning och företagen sammanförts tills tora koncerner och blivit alltmer internationella. Mot den bakgrunden har det vuxit fram en insikt om att det är viktigt att dokumentera företagets och de enskilda fabrikenas historia och att bevara miljöer, byggnader, maskiner, föremål och arkiv, som belyser och underlättar förståelsen för den historiska utvecklingen.

Utskottets verksamhet omfattar därför främst dokumentations- och bevarande frågor, samt information om forskningsresultat. I dagsläget innebär detta att utskottet

- inventerar pappersbruk och massafabriker
- inventerar företagsarkiv
- samverkar med Tekniska Museet i Stockholm och med branschmuseer
- medverkar och ger råd i bevarande frågor
- samverkar med akademiska forskare och med Föreningen Nordiska Pappershistoriker genom seminarier, studiebesök etc
- ger ut en skriftserie.

Inventeringen av pappersbruk och massafabriker skall dels ge information om respektive fabriks historiska utveckling, dels ge en aktuell bild av fabriken. Inte bara tekniska och företagsekonomiska frågor belyses, utan

också frågor rörande industriplatsen och samhället, fackliga organisationer etc. Inventeringen kan sägas utgöra en förståttning av den inventering av massafabriker och pappersbruk i Värmland och Dalsland, som utfördes av Marie Nisser och Helene Sjunnesson 1973, och som resulterade i en tryckt inventeringsrapport samma år. Inventeringsarbete pågår för närvarande i smålandslänen och Gävleborgs län (Marie Nisser), Östergötlands län (Helene Sjunnesson), samt Medelpad (Ulrika HÅdén och Christian Valeur). Avsikten är att alla dessa inventeringar skall leda till tryckta inventeringsrapporter, närmast i tiden ligger rapporter rörande Östergötland och handpappersbruken i Småland.

Ett annat samverkansprojekt mellan Tekniska museet och branschen är Ösjöfors handpappersbruk i Vimmerby kommun, som drivs som ett museum och ägs av en stiftelse. Ösjöfors är Sveriges äldsta handpappersbruk bevarat i sin ursprungliga miljö, med inredning och utsrustning i behåll. Historiska utskottet är representerat i stiftelsens styrelse genom sin verkställande ledamot.

Även i styrelsen för Stiftelsen Frövifors pappersbruks museum är historiska utskottet representerat genom sin verkställande ledamot. Branschföreningen är en av stiftelsens stiftare. I museet har två pappersmaskiner från 1907 och 1911 bevarats på ursprunglig plats. I en tillbyggnad har Sveriges äldsta bevarade pappersmaskin - från 1872 - monterats upp. Museet inrymmer därutöver bl a en brukstutsställning, en förpackningsutställning och en teknikutställning.

Inventeringen av företagsarkiv syftar till att rädda viktigt arkivmaterial för framtiden och till att underlätta för forskare att hitta källor till företagets, fabrikeras och i någon mån också till de fackliga organisationernas historia. Äldre arkivalier rörande företag och fabriker är ofta spridda på flera ställen. Inte så sällan förvaras historiska handlingar i olämpliga lokaler. Inventeringen av företagsarkiv har påbörjats i Norrland, där den utförs av Föreningen Näringslivsarkiv i Norrland (NIN). Avsikten är att inventeringen skall resultera i en skrift.

Museer. Under inverkan av branschen totalförnyades i mitten av åttiotalet Tekniska museets fasta skogliga och skogsindustriella utställning. Projektledare var Helene Sjunnesson. Under arbetet med utställningen konstaterades att det fanns behov av ett kontinuerligt samarbete mellan museet och branschen framför allt för att hålla utställningen aktuell, men också för att från branschens sida utnyttja utställningen i olika sammanhang. Historiska utskottet utser därför i samråd med branschföreningen en samrådsgrupp, som ständigt står till museets förfogande.

Råd i bevarandefrågor ger utskottet dels med en handbok i industriminnesdokumentation, dels genom rådgivning av utskottet ledamöter.

Utskottet samverkar i bevarandefrågor med andra institutioner och organisationer, vilka arbetar med sådana frågor, såsom Riksantikvarieämbetet och lands- och länsantikvarierna.

Samarbete med akademiska forskare sker fortlöpande. Särskilt skall dock nämnas de två seminarier som hölls 1993 och 1994 på Tekniska högskolan i Stockholm, enheten för industriminnesforskning, i samarbete mellan enheten och utskottet. 1993 års seminarium handlade om handpappersbruk i Norden medan 1994 års seminarium rörde maskinpappersbruk, halmmassebruk och träsliperier i Norden perioden 1830 - 1970.

Utskottet ger ut en **industrihistorisk skriftserie** i vilken forskningsresultat med anknytning till pappers- och massaindustrin publiceras. Hittills har tio skrifter utgivits. De tre senast är Teknisk uppkäftighet. Om veteraner och tekniksprång i massa och pappersindustrin, som redigerats av Mats Carlberg Jr och Axel Scholander. Klara papper, Svenska Pappersbruksföreningen 1947 - 1968, som skrivits av utskottets tidigare verkställande ledamot Ewert Lundberg, samt Papper i perspektiv. Massa - och pappersindustri i Sverige under hundra år, vars författare är ledamoten av utskottet Sven Rydberg. Avsikten är att de förut nämnda rapporterna från inventeringen av pappersbruk och massafabriker skall ingå i skriftserien.

1996 CONFERENCE 1996 CONFERENCE 1996 CONFERENCE 1996 CONFERENCE 1996

EXHIBITIONS.
PAPER ROAD 1996
11th IAPMA CONFERENCE
17th NPH CONFERENCE

Every professional artist is invited to apply. Selection by museum directors, arthistorians and gallery owners from the involved institutions.

Dates: June 1 - September 1 1996.

Application deadline: October 1 1995.

The following must be included with application:

1. Biography.
2. At least 2 different slides of each work that is submitted (max. 3 works). These slides must be of excellent quality - ready to print, as a catalogue will be made. The slides will be returned.
3. Statement regarding your work.

Exhibition possibilities:

1. The National Museum. June 1 - September 1 1996.
Models of floating, transparent paper objects, which will be suspended under a huge glass roof.
2. The Arts and Crafts Museum. August 1996.
Handmade paper objects, paper walls and artists books.
3. The Royal Library. August 1996.
Artists books.
4. Kunstforeningen Gl. Strand, Lageret. August 1996.
An installation.
5. Botanical Garden - in a huge greenhouse. August 1996.
Handmade papersculptures - resistant to humidity.
6. Gallery Metal. August 1996.
Paper Jewellery.
7. Gallery Egelund. August 1996.
2- and 3 dimensional artwork.
8. Gallery Christian Dam. August 1996.
2- and 3 dimensional artwork.
9. Schæffergården. The Danish - Norwegian Foundation. Conference and exhibitionplace. August 1996.
Scandinavian artwork.
10. Dahlhoff Larsen Foundation. August 1996.
Exhibition of handmade sheets. All artists are invited to submit 10 of their best handmade sheets.
11. The Danish Head Post Office in Copenhagen. August 1996.
Mail Art exhibition.

In your application you must describe which places you would like to exhibit. The jury will make the final decision. You must also tell whether you will exhibit 10 of your best hand-made sheets - exhibition 10 - and whether you will participate in the Mail Art exhibition. You can submit slides for 3 categories, if you want. Exhibition 10 and 11 do not need slides but only your information about participation.

Note!

Concerning transportation: As you will be responsible for sending your work to Denmark, you must make sure that you are aware of the rules governing the transportation of artwork from and to your own country. In Denmark there should be no problem as long time as it is mentioned where your artwork will be exhibited and when it is described that your work will be returned 1 month after the exhibition has finished.

Part of the transportation costs will be covered by the Danish Mail Service. Further details about transportation etc. will be explained when you receive your letter of the decision of the jury in December 1995.

Your application must be sent to:

Anne Vilsbøll
Strynø
5900 Rudkøbing
Denmark.

tel. + 45 62 51 50 02

fax ? 45 62 51 50 12

REMEMBER DEADLINE BEFORE OCTOBER 1 1995.

IAPMA and NPH CONFERENCE 1996.
COPENHAGEN, DENMARK. August 4 - 9 1996.

In 1996 the 11th annual meeting of International Association of Hand Papermakers and Paper Artists and the 17th annual meeting of the Nordic Paperhistorians will take place in Copenhagen, Denmark. Copenhagen will be celebrating 1996 as the Cultural Capital of Europe and an exciting range of events are being planned in the city throughout the year. The theme for the congress will be "Paper Road", chosen to celebrate the 10th anniversary of IAPMA's foundation in 1986. The "Paper Road" project has been accepted as a Cultural Capital Project and will be sponsored by the Cultural Capital Foundation and the Danish Mail Service. As a Cultural Capital Project the IAPMA and NPH exhibitions, concerts, performances, papermarket etc. will attract a great deal of interest and reflection about paper art. Several major venues in Copenhagen will host international exhibitions of paper art during the summer of 1996 and throughout the year.

The conference will be held from Sunday August 4 to Friday August 9 1996. Members from IAPMA and NPH will stay at Schæffergården just north of Copenhagen.

As the 1996 conference is the 10th anniversary of IAPMA's foundation some of the past 10 years highlights of interesting events will be featured. The German composer Josef Anton Riedl will make a Paper Music concert on the ferry M/F Kronborg. Angelika Flaig will make a special performance created for the ferry Kronborg, which is the symbol of Copenhagen as a Cultural Capital as we have always used the sea to get in contact with other countries and cultures. The Danish Fluxus artist Mogens Otto Nielsen will be one of the instructors of Paper Acts, the Belgian artist Denmark will be one of many artists exhibiting their artwork in Copenhagen. Guest speakers as Dr Sarat Maharaj will speak about the philosophical aspects of paper, Pieter Keune about paper and chemicals, just to mention a few. The Danish group Intact will open the conference at Schæffergården with a special event. Mail Art will be featured at the Danish Head Post Offices throughout the country, handmade paper and

Belgian artist Denmark will be one of many artists exhibiting their artwork in Copenhagen. The Swedish artist Bertil Mauritzon will perform with his paper and dolls theater. Guest speakers as Dr Sarat Maharaj will speak about the philosophical aspects of paper, Pieter Keune about paper and chemicals, just to mention a few. The Danish groupe Intact will open the conference at Schæffergården with a special event. Mail Art will be featured at the Danish Head Post Offices throughout the country, handmade paper and handmade stamps will be for sale at the same places. Paper has always been a medium of communication and will remain so - also for the future!

Further details about the conference will appear in the Fall 1995, where the registration documentation will be send out to lapma and Nph members.

Perspektiv på invandringen

Från något av åren i mitten av 60-talet minns jag den nyligen pensionerade direktören vid dåvarande Stålpressnings AB i Olofström på sitt vanliga, litet lågmålda sätt, berätta om födslovåndorna när Volvo skulle sätta sin PV 444 till världen. Tekniken fanns där, men inte arbetskraften. Räddningen blev de i verklig mening vinddrivna balterna, som från Gotland fördes över till ett uppsamlingsläger i Mariannelund för att så småningom hamna i Olofström. Många var säkert mycket kompetenta, men ytterst sällan inom den sektor där de nu skulle verka.

40-talets flyktingvåg skulle följas av en ny. Det var när ungrarna kom på 50-talet. Därefter fick inflyttningen mer karaktär av arbetsvandring. Finländare, italienare, greker eller turkar. Omkring 1970 fanns inte mindre än 34 olika nationaliteter representerade i brukssamhället. Visst var det fortfarande ganska många, som sökt sig bort från politikst eller religiöst förtryck och kom att stanna på verkstadsgolvet. Men ännu fler vände hem. Oavsett vilket och vilken nationalitet det var fråga om, kan man i första hand grovt generaliserande tala om arbetskraft.

När Birgitta Conradsson i boken Pappersmästarna berättar om holländarna på Tumba, det pappersbruk, som från senare delen av 1750-talet svarat för tillverkningen av vårt sedelpapper, handlar det naturligtvis också i viss mån om arbetskraft, men i första hand ändå om kunskap. Det är yrkesskickligheten Riksens ständers bank frågade efter, när man gav kanslirådet Edvard Carleson, boktryckaren Peter Momma och den svenske ministern i Haag, Fredric Preis, i uppdrag att införskaffa en holländs pappersmästare. Kampen mellan hattar och mössor utgjorde den politiska ramen. Det innebar oenighet om utrikespolitiken och skiftande ekonomiska doktriner. Inflationen galoperade så till den grad att devisen *Hinc robur et securitas* (Härav styrka och säkerhet) på våra senare sedlar hade haft en bättre täckning i Sic trnsit gloria mundi (Så förgår världens glans). I en sådan situation var det naturligtvis angeläget att kunna tillverka ett fullgott sedelpapper, vars vattenstämplar förhindrade förfälsknigar. Och den konsten var de inhemska pappersmästarna inte särskilt förtrogna med.

Som titeln anger, är det människan som i första hand intresserar Birgitta Conradsson, inte tekniken. Den väljer hon bort, så gott som helt och överlåter åt andra att berätta om, vilket för den icke initierade kanske kan upplevas som litet besvärande. Desto mer spännande blir äventyret Erasmus Mulder. Så hette den pappersmakare man till slut, med stora svårigheter, lyckades värva. Att en svensk diplomat agerade innebar i hög grad ett spel under täcket. Ärendet är så känsligt, att det förföljer mig dag och natt, skrev Preis, men valde ändå att medverka, eftersom Sveriges lycka berodde på den. Som många andra hyllade han alltså merkantilismen, men var också väl medveten om att holländarna från 1751 infört förbud att överbringa och etablera fabrikationer. Brodern Jan Mulder, som man först lyckades kontraktera, fick känna på sanktionerna. Han blev nämligen avslöjad och dog i fängelse.

Med nästan journalistisk approach tar författaren oss med till Zaandam, idag en förort till Amsterdam. Dit flyttade tysken Johann Wendel Müller 1712 med sin hustru och började arbeta vid en färgkvarn. Av de sju barnen fick fyra uppleva vuxen ålder. Dottern Margaretha stannade kvar i Holland, brodern Jan dog i fängelse. Erasmus Mulder, som hotades av att bli avslöjad, smugglades 1758 till Sverige. Brodern Casper kom efter 1759. De blev huvudmän för den dynasti av holländare, som med förgreningar ingrep i driften vid Tumba långt in på 1800-talet.

Müller blev holländska Mulder och såsmåningom det svenska Möller. Kulturmöte, kulturkrockar, assimilering och egenart är några av de frågeställningar, som avslutar boken. Holländarna som ursprungligen haft rang av tjänstemän halkade allt längre ned på hierarkins rangskala, lönen blev sämre. Dopvittnenas sociala rekrytering speglar en liknande deklassering. Efter ett par generationer var den ursprungligen holländska kolonin försvenskad och därmed i realiteten upplöst.

Konfrontationen mellan svenskt och holländskt fokuseras på levnadsödet Erasmus Mulder, ursprungligen högt uppbyren och inte utan förkärlek för flärd och status. Arbetssam och pliktrogen, men av allt att döma också ganska tråkig. Han behöll sitt holländska namn, skrev i huvudsak på nederländska språket och tycks allmänt ha kallats för den holländska mästaren. Det hindrar inte att han i sin garderob hade en nationell Klädning med Kappa och Escharp, alltså ett exempel på den nationella dräkten. Motsägelsefullt och spännande. Kanske för att Erasmus Mulder ville hänga med tiden, funderar Birgitta Conradsson, av statusskäl, eller därför att de vida byxbenen var så förunderligt lika hans barndoms holländska byxor. Men kanske var det lika mycket fråga om en åldrad, yrkesstolt holländsk pappersmästare, som litet levde kvar i det förgångna. Visst hade han märkt att intresset för att tillverka papper på det holländska sättet inte omhuldades som tidigare. Hans ställning var inte längre densamma. Men självkänslan fanns där och därmed också den förmenta sociala plattformen, som gjorde att han vågade och ville ta på sig den dräkt, som man nog rätt allmänt uppfattade som något av en nationell manifestation. Om han verkligen *ville* känna sig som svensk är däremot tveksamt. Människan är inte så rationell. Hon *känner sig*.

Holländarna vid pappersbruket i Tumba blev aldrig särskilt många. till Holland kunde de inte återvända, åtminstone inte i första generationen. Positiva eller negativa, kanske försiktigt avvaktande, succesivt blev de alla assimilerade. Det blev aldrig balterna på samma sätt. Bakgrunden var naturligtvis inte densamma, balterna betydligt fler och tiden en annan. Flertalet balter hoppades att den påtvingade flykten undan fienden skulle bli något av en parentes. Målet var alltså att så småningom kunna återvända hem. Därför slog de vakt om hemlandets kultur, vårdade språket, organiserade egna skolor, teater- och musikföreningar, för att nu ta några exempel. Balterna i andra generationen var alltså förhållandevis väl rustade när glasnost öppnade upp dörrarna till vad som varit föräldrarnas hemland.

Böcker som Birgitta Conradssons Pappersmästarna. Om holländarna på 1700-talets Tumba bruk, 1994 (Nordiska museets förlag) är en lättläst kvällslektyr. Det blir en bok som är kunnigt och flyhänt skriven. Till förtjänsterna hör inte minst de välskrivna avsnitten om tidigare införskrivna arbetskkkkkkraft och ambitionen att ge en rundmålning av svenskt 1700-tal. Den är naturligtvis å andra sidan nödvändig, eftersom varje företeelse måste ses mot bakgrunden av sin tids förutsättningar.

Åke Werdenfels

Åke Werdenfels, Sölvesborg, är docent i etnologi och har tidigare verkat som landsantikvarie i Kristianstads län.

Matfors pappersbruk

Författaren till Matfors pappersbruk Torbjörn Svaan.
Foto Anna Modin 1993.

Så kom då boken om Matfors Pappersbruk, förtjänstfullt författad av Torbjörn Svaan. För oss som arbetade i Matfors 1989, när nedlägningsbeskedet kom, är boken en kär påminnelse som också ger ett stygn av saknad. Bitterheten finns där också, ty den frihet och öppenhet, som bruksandan inbjöd till, finns kanappast längre.

Brukets placering vid älven i en underskön bygd med syrenberåer, gräsmattor och äppelträd gav en särskild ro åt sinnet. I många år fanns en handelsträdgård inom bruksområdet, vilket gav anledning att smycka rabatter med kaskader av blommor. Detta gav ett intryck av omvårdnad, som stod i kontrast till det ofta hårda, varma, bullriga och slitsamma arbetet i bruket.. Här skapades en väsentlig del av resurserna för att göra SCA till ett mäktigt företag.

Pappersbruket hade sina rötter ned i en industriell tradition, vars näringsfång var skogen och vattnet. Skog till sågade trävaror, till träkol för stångjärnsmide, till massa och papper. Vatten till transport av timmer, till drift av sågverk och sliperi, till massa och papper, samt till produktion av elektrisk kraft.

Torbjörn Svaan sätter in pappersbruket i sin historiska rörelse och utveckling. Han beskriver således upprinnelsen till brukets lokalisering. Samtidigt växer ett samhälle upp kring bruket, som tjänar och berikar samhället genom växelverkan. Här får vi följa resan från patriarkaliskt brukssamhälle till modernt välfärdssamhälle.

Boken berättar historien om pappersbrukets och bruksfastigheternas funktion och arkitektur. En tid såg man med förakt på dessa industrimiljöer, såsom när arbetarbostäderna vid Bruksgatan revs. Nu ser man ofta kvaliteerna i det gamla och närmar sig med ödmjukhet.

Torbjörn Svaan beskriver den tekniska grundvalen och utvecklingen av bruket ingående. Han ägnar också mycket uppmärksamhet åt arbetsorganisationen, dess rötter och försöken till reformer av den. Vi får också inblick i de lokala folkrörelserna, såsom nykterhetsrörelsen och frikyrkorna vilka skapade en grogrund för fackföreningsrörelsen. Idrottsrörelsen som fritidsaktivitet, men också som fostrande kraft för industri och samhälle behandlas också.

Den fackliga verksamheten var mycket livaktig vid bruket. Svaan beskriver det fackliga arbetets historia med rötterna i sekelskiftets kamp för bildandet av fackföreningar, till den sista förbittrade striden för att bevara bruket.

Jag har haft äran att illustrera boken om Matfors pappersbruk. Matfors som blev mitt universitet. Min förhoppning är att minnet av Matfors Pappersbruk ska vårdas omsorgsfullt. Ett hjärtligt tack till Er som gjort boken om Matfors Pappersbruk möjlig.

Kjell-Åke Hermansson

(Artikeln tidigare publicerad i Mitt SCA Graphic Sundsvall).

Handpappersbruk - Museum i Mölndals kvarnby

av Bo Rudin

Kvarnbyn växte fram kring Kvarnfallen och utgör idag Mölndals äldsta delar. Nu är det tänkt att Kvarnbyn skall få nytt liv genom att husen rustas upp och fylls med nya verksamheter. Ett av husen, Lilla Götafors, skall åter bli handpappersbruk.

År 1827 anlade Ad. Ch. Wohlfart ett handpappersbruk, som var igång till dess fallet och byggnaderna, uppförda av timmer, köptes av Mölndals Spinneri AB år 1857. På platsen uppfördes då helt nya byggnader.

Ännu högre upp i strömmen, i kvarnfall nr 20, Nils Nillsons kvarn, växte ett turbindrivet handpappersbruk fram under åren 1848 - 1849. Det nya bruket anlades av Ad. Norén och Jonas Andersson och kallades Lidfors Pappersbruk eller Lilla Götafors. Lång tid tillhörde detta bruk pappersfirman Wachenfeldt & andersson i Göteborg, dit brukets tillverkning levererades.

Till maskineriet hörde bland annat tre holländare eller valskistor, varav två hade valskubb av ek med 60 smidda järnknivar, 60 cm långa, 15 cm breda och 1.2 cm tjocka. Bruket hade endast två kypar. Ett trevåningshus intill verkbyggnaden tjänstgjorde som magasin och torkhus. Detta det femte pappersbruket i Mölndal införlivades med Rosendahlsverken år 1883.

Under en tidsrymd av cirka 200 år fanns följande pappersbruk i verksamhet i Mölndal:

1. Bokbindaren Thomas Kuhns pappersbruk 1653
2. Mölndals (gamla) pappersbruk (det Schillerska) 1736
3. Korndals pappersbruk (boktryckaren Johan Georg Langes (Jr), 1763
4. Götafors pappersbruk (Wohlfarts) 1827
5. Lidfors eller Lilla Götafors pappersbruk 1848 - 1849
6. Korndals maskinpappersbruk 1850 (1855 landets ojämförligt största)
7. Pappersbruk nr 1, (uppkallat efter kvarnfallets nummer) o 1850.

De i Kvarnbyn belägna Stora och Lilla Götafors kommer enligt långt gångna planer att få nya liv genom att de rustas upp och fylls med nya verksamheter. Ett av husen, Lilla Götafors, skall bli pappersbruk igen. Under en period tillverkades här handpapper och efter renoveringen skall här finnas verkstäder, museum och ateljéer, allt inriktat på handpapper och konst.

Stora Götafors ligger nedom Lilla Götafors och innehåller i de nedersta våningarna lokaler för utställningsverksamhet. Även detta hus är kulturhistoriskt värdefullt och ingår liksom Lilla Götafors i bevarandeplanen i Kvarnbyn.

Såsom första del i en kommande utställningsverksamhet planeras en utställning av svensk handpapperskonst i april 1995. Utställningen kommer att sammanfalla med Kvarnbydagen, som är en återkommande händelse i Mölndal, då allt i Kvarnbyn är öppet och presenteras för allmänheten. Tanken är att handpappersbruket skall vara klart och invigas i samband med Kaleidopaper - Pappersmanifestation i Göteborg 1996. Utställningen i april 1995 kommer att presentera idén om handpappersbruket och visa vad handpapperskonst är.

Såsom huvudarrangör står Maneten, paraplyorgan för västsvenska kulturorganisationer. Inbjudna konstnärer är: Rose Dietz, Grethel Brohult, Erling Gustafsson, Lars Hellström, Margareta Mannervik, Lilliann Ringström-Gilmark, Bo Rudin, Helena Sellergren, Annika Stiermlöf, samt Kerstin Svanberg. Samtliga är medlemmar i IAPMA; International Association of Paper Makers and Paper Artists.

Var kan jag läsa mer?

Avsnittet om Götafors i Bo Rudins artikel bygger på Torsten Althins utmärkta och rikt illustrerade bok *Papyrus 1895 - 1945. På traditionsrik grund. Minnesskrift till Aktiebolaget Papyrus femtioårsjubileum*. Mölndal 1945.

Althin hänvisar till tidigare litteratur.

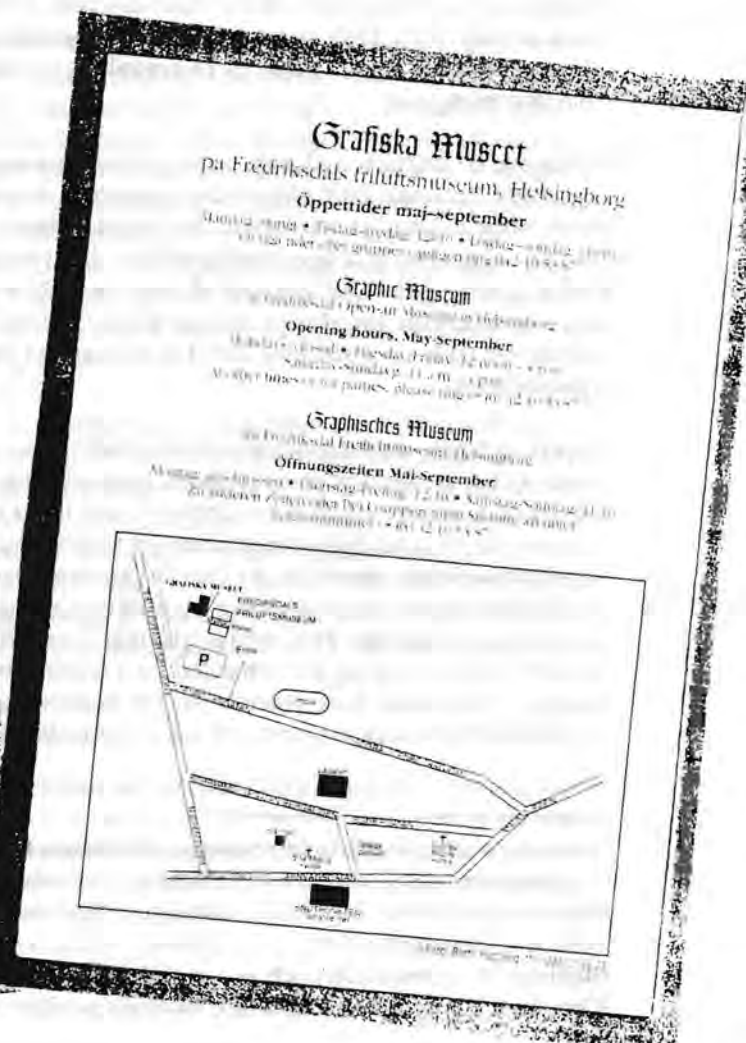
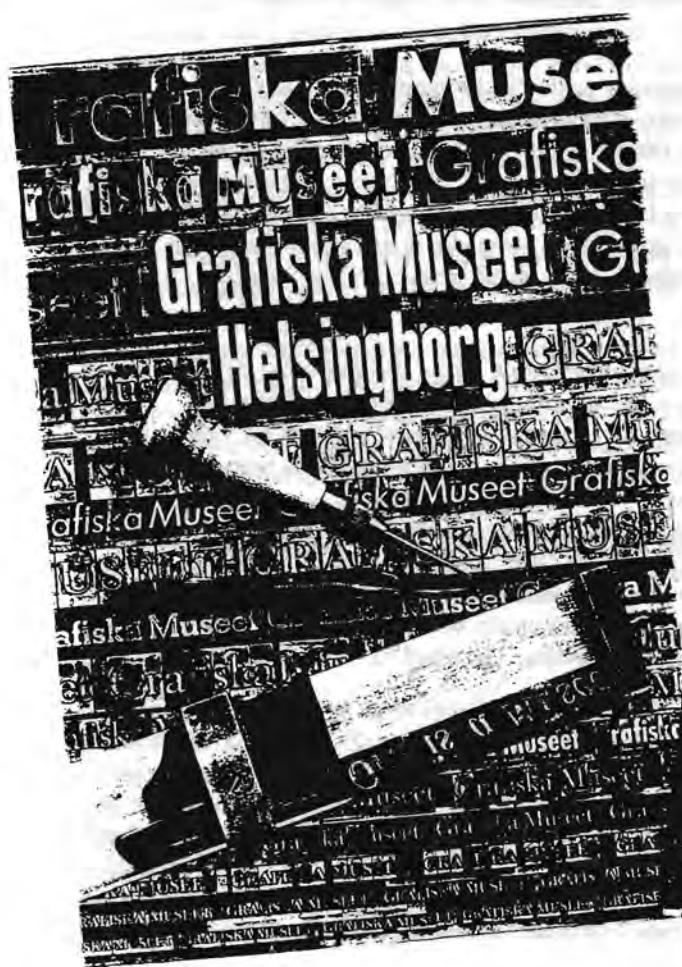
Grafiska museet i Helsingborg i nya lokaler

av Gunnel Hedberg

Vad 50 entusiaster kan åstadkomma på några få år är det nya Grafiska museet i Helsingborg ett strålande exempel på! 1988 träffades Bertil Hagberg och Gideon Beil på Grafiska fackförbundets och Riksställningar vandringsutställning Typer, tryck och typografer. De beslöt att föreslå arbetsgivarbörset i NV skåne och fackföreningen att köpa utställningen för 50.000 kr och med den som grund förverkliga en gammal idé om ett permanent tryckerimuseum. En vänförening, Grafiska museets vänner, bildades och Helsingborgs kommun ställde upp med tillfälliga lokaler på Fredriksdalsområdet. Om föreningen ställde upp med 1 miljon kronor skulle sedan kommunen betala resten för en ny byggnad. Och föreningen skramlade ihop sin miljon, vilken kommunen fonderade, så att avkastningen går till den löpande verksamheten. De övriga 10 miljonerna som nybygget kostade betalade alltså Helsingborgs kommun, med Duncerska fondmedel.

21 april 1995 invigdes det nya museet av landshövding Ann-Chatrine Haglund. Museet är unikt i Sverige. Tidigare finns ett grafiskt museum i Sandviken, som öppnas för förhandsaviserad besök. Sandviken är ett nedlagt tryckeri, bevarat i sin helhet. Helsingborgs däremot är öppet 6 dagar i veckan med levande aktiviteter, som med temautställningar, föredrag och bildspel jämte rik exponering av maskinerna, vill spegla hela den grafiska utvecklingen, från författaren, handpappersframställningen till sättning och färdig tryckning.

Några entusiaster vid Klippans pappersbruk med Nils Claesson i spetsen har hjälpt till med avdelningen för handpappersframställning. Gamla tunnor för vattnet, en holländare och de klassiska torkhängena finns förstas på plats.

Pappersindustriarbetarnas fackliga organisering i södra Hälsingland

En studie av två fackföreningar inom Grov- och fabriksarbetarförbundet: avdelningarna 210 i Vansäter och 252 i Vallvik.¹

av Donald Johnson

Historik

Industrialismen kom i Sverige igång relativt sent internationellt sett. Före 1870-talet kan man knappast tala om industrier i bemärkelsen att man med hjälp av maskiner bedrivit produktion i stor skala. Tidigare var produktionen hantverksmässig och många arbetare kunde vara samlade under ett tak. Den gamla skråordningen med mästare, gesäller osv splittrades inte förrän maskinen gjorde sitt intåg. Inom byggnadsindustrin t.ex levde den gamla skråandan kvar mycket länge, eftersom man där först långt senare började använda maskiner.

Det var sågverken och en mer utvecklad bergshantering, som satte fart på den svenska ekonomien på 1870-talet. Den svenska underklassen strömmade, i sin jakt efter pengar och bröd, från backstugor och torp till de nya sågverksamhällena. Vid sekelskiftet började den moderna industrin pappersmasse- och verkstadsindustrin att utvecklas.

Den industriella utvecklingen fick till följd att den svenska arbetarklassen växte. Motsatsförhållandet mellan arbete och kapital ledde till att arbetarnas organisering - i början trevande och försiktigt. Arbetarrörelsen var starkt påverkad av liberalismen med bildning, cirklar och fackföreningar i vilka både arbetare och kapitalägarintressen var representerade. I början av 1880-talet var arbetarrörelsen mogen att bilda ett socialistiskt parti. 1889 bildades det socialdemokratiska partiet, med kärnan av fackföreningsfolk, men arbetarrörelsen var också i behov av en central organisation för fackliga frågor och 1898 bildades Landsorganisationen.

Nu började en lång och seg kamp, den s.k. föreningsrättsstriden mellan fackföreningsrörelsen och kapitalägarintressena. 1906 nåddes en uppgörelse - decemberkompromissen - och föreningsrätten erkändes mot det att arbetsgivaren fick rätt att leda och fördela arbetet, fritt antaga och avskeda arbetare samt använda arbetare oavsett om de är organiserade eller ej. Det visade sig senare vara en mycket bräcklig uppgörelse. Kapitalägarintressena hade gått med på den under hårt tryck från fackföreningsrörelsen. Efter storstrejken 1909 var konjunkturerne annorlunda. Arbetarna hade förlorat strejken och tvingades skriva under personliga kontrakt för att få sin anställning åter. I dessa kontrakt förband de sig att på intet sätt stödja Landsorganisationen.

Pappers- och pappersmasseindustriarbetarna hade ingen egen organisation förrän den 1 oktober 1920, då Pappersindustriarbetarförbundet bildades. Före detta datum var dessa arbetare hänvisade antingen till Sågverksindustriarbetarförbundet eller Grov- och fabriksarbetarförbundet. Orter med sågverk var vanliga i Norrland. Grov- och fabriksarbetarförbundet samlade inom sig fackföreningar från vitt skilda branscher, som sockerbruksarbetare, hamnarbetare eller byggnadsarbetare.

Redan 1874 startade Bergsviksbolaget produktion av pappersmassa i Bergvik. Fabriken lades ner 1897 och en ny uppfördes i Vansäter 1901 med produktionsstart 1903.² Hösten 1906 bildades en fackförening vid fabriken, vilken anslöt sig till förbundet den 1 september samma år med organisationsbeteckningen 210 i Vansäter. Vid inträdet hade avdelningen 149 medlemmar.³ Medlemsantalet skiftade kraftigt under säsongen, med höga siffror under somrarna och låg siffror under vintermånaderna. (Se tabell 9).

¹Studien, som bygger på fackföreningens medlemsmatriklar och protokoll, var ursprungligen en 3-betygsuppsats i ämnet ekonomisk historia vid Uppsala universitet. I bearbetat form har den ingått i serien Människor och arbete Ser A vid Länsmuseum i Gävleborgs län, Gävle. - Här återgiven med benäget tillstånd av författare och museum.

²Bodlund, A., Söderala förr och nu - en 800-årig hälsingesockens historia. Söderhamn 1958.

³Grov- och fabriksarbetareförbundet, medlemsmatrikel. Fabriksarbetareförbundets arkiv Stockholm.

Under storstrejkens slutskede upphörde avdelningens verksamhet och avdelningens medlemmar ströks därför ur förbundets medlemsregister. I början av 1910-talet reorganiserades avdelningen ett par gånger och anslöts till Grov- och fabriksarbetarförbundet. Avdelningen var ansluten dit till den 1 januari 1922, då den istället gick över till Pappersindustriarbetarförbundet. Vid övergången hade medlemsantalet stigit till 260, den högsta siffran sedan 1907, då 254 personer var anslutna.⁴

Vallviks samhälle är en produkt av en företagslokalisering. Hösten 1906 började det nybildade Sulfitt-aktiebolaget Ljusnan bygga en sulfittfabrik på en tidigare närmast obebodd kustremsa strax söder om Ljusnans utlopp. I Vallvik bildades fackföreningen av 18 f.d. såg- och brädgårdsarbetare och trädde in i Grov- och fabriksarbetareförbundet 1 mars 1907. Avdelningens medlemsantal steg snabbt. De två första åren var faktiskt fler anslutna än någonsin senare, mest beroende på att fler människor arbetade där under det att fabriksbygget pågick, än när fabriken senare kom igång, (se tabell 10!). Avdelningens medlemsantal var relativt konstant, med undantag av strejksåret, då avdelningens arbete låg ner. Avdelningen lämnade förbundet och anslöt sig liksom avdelningen i Vansäter till Pappersindustriarbetarförbundet den 1 januari 1922. Vid övergången hade avdelningen 195 medlemmar, d.v.s. lika stor anslutning som 1908.⁵

Medlemmarna

Medlemsutveckling

Vid bearbetningen av protokoll och kontingentmatriklar visste jag till en början endast att det fanns material om antalet anställda i Kommerkollegii företagsstatistik, men inte hur ofta företagen inrapporterat dit. Det visade sig sedan att detta skett årsvis. Företagens lönelistor finns inte kvar för den aktuella perioden. Antalet medlemmar i respektive fackförening har räknats fram månadsvis. Dessa redovisas i tabellerna 1 - 8B och diagrammen 1-2. Organisationsgraden, dvs antalet organiserade i fackförening i förhållande till antalet anställda berättigade till inträde i fackförening räknas per den 31 december varje år.

För Vallvik finns inte kontingentmatriklar bevarade för tiden före 1911, men däremot månadsvisa uppgifter i protokollsböckerna.⁶ För tiden 1911-1913 finns dubbla uppgifter, dels från protokollsböckerna, dels kontingentmatriklarna. 1914 upphörde medlemsredovisningen i protokollsböckerna, varför jag var hänvisad till kontingentmatriklarna. Den dubbla uppgiften 1911-1913 har kunnat användas som kontroll för beräkningen av antalet medlemmar enligt kontingentmatriklarna (jfr tabell 5). Om en medlem har haft två eller flera obetalda månader, har han sedan inte medräknats resten av året. För att betraktas som fullgod medlem av en avdelning fordras att ej restera för mer än 8 veckokontingenter.⁷ Denna förenkling har gjorts för att komma ifrån problemet att en månad kan bestå av mer än fyra veckor. De som blev efter med kontingenten, betalade i regel inte in hela skulden vid ett tillfälle, utan lite då och då. Det skulle därför ha blivit mycket svårt att följa var och en. Problemet är inte allvarligt, vad beträffar Vallvik, eftersom de som blev efter så mycket med betalningarna, att de blev uteslagna, föredrog att ställa sig utanför.

Avdelningarnas medlemssiffror har kontrollerats mot Grov- och fabriksarbetarförbundets kvartalsstatistik, vars siffror grundar sig på avdelningarnas inrapportering till förbundet, som i sin tur skicade dem vidare till LO (se tabell 4 och 5). I stort stämmer siffrorna bra, när det gäller avdelningen i Vallvik; för Vansäter är det något sämre. Det var också något jag beförde, då Vansäters kontingentmatriklar var svårare att bearbeta. Min något schematiska metod höll inte här, eftersom medlemmarna där oftare låg efter med inbetalningarna och betalade skulder i småposter. Dessutom kan man misstänka, att avdelningens styrelse inte har varit tillräckligt restriktiv. Uteslutningar förekommer inkonsekvent. Allt detta sammantaget gör att siffrorna för avdelningen i Vansäter är mer osäkra än för avdelningen i Vallvik. Den stora överensstämmelsen mellan Vallvik och förbundets siffror,

⁴Ibidem.

⁵Ibidem.

⁶För åren 1903 och 1908 finns protokollfört antalet medlemmar vid månadens början och slut. Omsättningen av medlemmar är dold, men detta har här ingen betydelse. Från och med 1909 finns mera noggrann statistik. Förutom antalet medlemmar vid månadens början och slut, finns även uppgifter om antalet medlemmar som gått över till annan avdelning samt antalet medelnyttkomna, som tidigare inte varit fackligt anslutna samt också uppgifter om sjukdom, arbetslöshet m.m.

⁷Stadgar för Grov- och fabriksarbetarförbundet, gällande från den 1 januari 1907, stadgar för avdelningar §3 mom. 4. Fabriksarbetarförbundets arkiv. Stockholm.

beror säkerligen på att de protokollförda siffrorna inrapporterats till förbundet. Från och med 1914 kan man också se, att när jag enbart utnyttjat kontingentmatriklarna, uppstår en differens mellan avdelningen och förbundet (tabell 5).

Tabellerna 6a och 6b visar medlemsantalet den 31 december. Serien för avdelningen i Vansäter blir mycket kort, endast tre år 1906-1908, beroende på att avdelningen upphörde i samband med storstrejken. Avdelningen i Vallvik däremot, upphörde aldrig riktigt med sin verksamhet. Serien blir därför längre och omfattar perioden 1907-1915. Siffran inom parentes kommer från Grov- och fabriksarbetarförbundet.

Organiseringsgrad.

I kommerskollegiets avdelning för näringsstatistik, som är ett primärmaterial från företagen, finns bl.a. redovisning av antalet sysselsatta. Företagen har här i sin redovisning skilt på män och kvinnor respektive arbetare över och under 18 år. (Tab (a och b).

Det finns inga uppgifter om Vallvik för 1907 och 1908 beroende på att fabriken då var under byggnad. Fackföreningen uppgav i ett brev till förbundet att antalet sysselsatta vid fabriksbygget var 300 varav 222 var organiserade.⁸ Antagligen var arbetsstyrkan lika stor under hela byggnadstiden med en avtrappning mot slutet av 1908. I december 1908 sades avtalet upp och en del av arbetsstyrkan fick anställning vid fabriken när produktionen satte igång.⁹

L. Öhrn har i en uppsats om Fackföreningsrörelsen i Horndal 1902-1908 angett en uppgift om andelen minderåriga arbetare till cirka hälften av det totala antalet arbetare under 18 år. Andelen höll sig tämligen konstant, trots att antalet arbetare vid bruket ökade.¹⁰ Förhållandet antages här var detsamma vid Vallvik och Vansäter.

Kvinnorna

Skall kvinnorna medräknas? Var det lika vanligt att minderåriga flickor arbetade i industrin som minderåriga pojkar? Kvinnorna hade enligt stadgarna lika rätt att organisera sig i förbundet som männen. "Till medlem i afdelning antages envar såväl manlig, som kvinnlig arbetare..."¹¹ I kontingentmatriklarna finns inte några uppgifter om organiserade kvinnor. Möjligheten finns att de kan dölja sig bakom initialer, men det troliga är möjligt att om en kvinna anslutit sig hade hela förnamnet skrivits ut. Samma sak gäller taxeringsuppgifterna. Inte heller i dem finns någon kvinnas namn upptaget, men kan dölja sig bakom initialer. I Vallvik förekom inte många kvinnor. De kan alltså inte ha någon avgörande betydelse i statistiken. 1909 fanns fyra kvinnliga arbetare. 1910 hade antalet sjunkit till en och därefter fanns inte någon kvinnlig arbetare i Vallvik. Vid Vansäter däremot var det kvinnliga inslaget relativt stort enligt företagets redovisning till Kommerkollegium. (tabell 8a). Om däremot företagets redovisning till taxeringsmyndigheterna skall användas som underlag för beräkning av antalet kvinnliga arbetare går det inte att finna en enda. En osäkerhet finns dock i det senare materialet: Även här kan kvinnorna döljas bakom förnamnets initialer. Vad sysselsattes kvinnorna med om de inte arbetade i fabriken, när de fick lön från företaget? Det fanns naturligtvis kvinnligt arbete hemma hos högste chefen osv. Härmed inte sagt att det inte fanns kvinnliga arbetare i industrin. Lika gärna som kvinnorna arbetade som byggnadshantlangare kunde de arbeta inom pappersmasseindustrin. Trots att jag inte funnit några uppgifter som pekar på att kvinnorna arbetade inom industrin förlitar jag mig på företagets redovisning till Kommerkollegium vad gäller kvinnor över 18 år.¹² Kvinnor under 18 år antager jag ha arbetat som pigor eller ha haft annan sysselsättning inom bolaget.

Från totala arbetarantalet skall då subtraheras 50 procent av arbetare under 18 år, samt alla kvinnor under 18 år. Eftersom uppgifterna om avdelning 210 i Vansäter upphör 1909, avslutas beräkningen detta år. (Tabellerna 7a och 7b).

⁸Brev 26 juli 1907 till förbundsstyrelsen från avdelning 251 i Vallvik. Fabriksarbetarförbundets arkiv, Stockholm.

⁹Brev 25 dec 1908 till förbundsstyrelsen från avdelning 251 i Vallvik. Fabriksarbetarförbundets arkiv, Stockholm.

¹⁰Öhrn, L., Arbetarrörelsen i Horndal 1902 - 1908. Trebetygsuppsats vid Uppsala universitet 1975, s. 16ff.

¹¹Stadgar för Grov- och fabriksarbetarförbundet gällande från den 1 jan 1907. Fabriksarbetarförbundets arkiv, Stockholm.

¹²Kommerkollegii avdelning för näringsstatistik. Primärmaterial från fabriker H I aaa, riksarkivet, Stockholm.

I tabellerna 8a och 8b har antalet anställda den 31 december redovisats. Det är det sammanlagda antalet, som under kortare eller längre tid under året haft anställning. Företagen har inrapporterat till Kommerskollegium. Här ingår alltså både den som varit anställd under hela året och den som varit anställd bara en månad. Att skilja dem åt skulle ha varit alltför tidskrävande och dessutom vara behäftat med flera osäkerhetsmoment. Hur många som var anställda just den 31 december vet vi alltså inte. Antagligen färre.

I kontingentmatriklarna är inte medlemmarnas arbetsställen eller yrken angivna. Med den medlemsstruktur Grov- och fabriksarbetarförbundet hade, går det inte att utifrån matriklarnas avgöra om de var massaarbetare. Till skillnad från andra fackförbund hade en icke-yrkesutbildad arbetare möjlighet att ansluta sig till Grov- och fabriksarbetarförbundet. Protokollen visar också att det fanns andra arbetarkategorier än fabriksarbetare, som möjligen kunde vara anslutna till avdelningen i Vallvik. Arbetare vid ett skolhusbygge på orten inkom till avdelningen med en förfrågan om även de skulle delta i storstrejken.¹³ Om de tillhörde avdelningen är ovisst. Vad som talar för medlemskap är förbundets medlemsstruktur och förfrågan till avdelningen. Vad som talar emot är att då avdelningen sannolikt var den största om inte den enda och därmed säkerligen åtnjöt en viss auktoritet, var det naturligt att höra sig för hos avdelningen, när det gällde en så viktig fråga som storstrejk. Ovissheten är här alltså stor; hur många arbetare var anslutna till avdelningen utan att vara massaarbetare?

Det finns ytterligare en kategori arbetare att ta hänsyn till: de som på något vis hade anknytning till massaframställning, men som inte arbetade på fabriken eller endast delvis gjorde det. Låt oss ta ett exempel. En tvist under lockouten och storstrejken gällde timmerrullningen vid Hå, en plats belägen cirka 15 kilometer från Vallvik uppströms Ljusnan. Dessa arbetare var avlönade av bolaget vid Vallvik.¹⁴ Rullade de timmer till massafabriken? Veterligen användes timmer till diverse sågade varor och de mindre dimensionerna, kallat massaved, gick till massaframställning. Det kan också ha förhållit sig så att timmerrullarna även vidarebefordrade massaved via Ljusnan till massafabriken i Vallvik. Hur många arbetare fanns det som var fackligt organiserade, men inte mer än indirekt hade med massaframställning att göra? Är det möjligt att så säga gå bakvägen och först fastställa hur många som arbetade på fabriken och namnen på dem och från den listan plocka bort vilka av dessa arbetare, som var fackligt organiserade? Länsräkenskapernas taxeringsböcker innehåller en uppgift från företagen, där varje arbetare är namngiven. Bolaget i Vansäter har redovisat sulfitarbetarnas yrken eller sysselsättning endast för dem, som bodde i bolagets bostäder. 1906 angav bolaget 46 arbetare och 1907 57 arbetare som boende i bolagets bostäder, vilket kan jämföras med det totala antalet anställda arbetare för motsvarande år, dvs 345 resp. 397 personer. Ett antal sulfitarbetare samredovisades dock i en grupp sulfit- och sågverksarbetare i bolagets hus och anställda arbetare uppgick till 308. Det året är det möjligt att skilja ut sulfitarbetarna i gruppen sulfit- och sågverksarbetare boende i bolagets hus.¹⁵

Eftersom inte alla arbetarna har fått någon sorts yrkesbeteckning, går det inte att bestämma deras sysselsättning. Vallviks redovisning visar att inte endast fabriksanställda finns med på företagets lönelistor; som exempel kan nämnas lokförare, banvakt, fiskare och polis. Dessutom går det inte att avgöra om en person är förmän eller arbetare utifrån lönen, eftersom det fanns högt avlönade arbetare. Det fanns också arbetare, som var avlönade av bolaget i Vansäter. De var fackligt organiserade, men anslutna till annat förbund. Under lockouten i början av juli 1909 kom en förfrågan till avdelningen om lokomotivförarna hade rätt att arbeta. De hade nämligen fått tillstånd till detta av sin förtroendeman. De var anslutna till Järnvägsmannaförbundet.¹⁶ Fanns det fler arbetarkategorier, som var organiserade i annat förbund? Det finns många osäkerhetsmoment i att via taxeringsböckerna bestämma relationen organiserad - icke organiserad. Eftersom företagets redovisning upphör av okänd anledning 1910, har jag inte vidare fördjupat mig i detta problem.

Den beräknade organisationsgraden, dvs antalet medlemmar i procent av antalet berättigade till inträde i fackförening, blir för avdelningen i Vansäter

År	Procent
1906	65
1907	44
1908	35
1909	-

¹³Avdelning 251 i Vallvik: Protokoll 3 aug 1909 §7.

¹⁴Se kap.IV. avdelning 251 i Vallvik.

¹⁵Länsräkenskapernas taxeringsböcker, Gävleborgs län, Södra Hälsinglands föderi. Riksarkivet, Stockholm.

¹⁶Avd. 251 i Vansäter; protokoll 6 juli 1909 §5.

Före 1909 är det meningslöst att beräkna organisationsgraden för Vallvik. I mitten av 1907 var visserligen 300 arbetare sysselsatta på fabriksbygget och det var säkerligen lika många vid årsskiftet. Däremot finns ingen siffra för hur många, som var kvar den 31 december 1908. Siffrorna inom parentes är förbundssiffror och används då inga andra siffror finns till buds. Beräknad organisationsgrad för avdelning 241 i Vallvik:

År	Procent
1909	67
1910	45
1911	63
1912	75
1913	105
1914	101
1915	99

Den framräknade organisationsgraden i Vansäter kan jämföras med en liknande, gjord av Öhrn för fackföreningen i Horndal.¹⁷

År	Procent
1902	26
1903	34
1904	67
1905	48
1906	52
1907	69
1908	76

På grund av källornas brister kan man inte avgöra hur stor andelen icke fabriksarbetare var inom avdelningarna, vilket innebär att den framräknade organisationsgraden är osäker. Den är för hög för Vallvik, men troligtvis också för Vansäter. Man kan antaga att också icke fabriksarbetare var organiserade. Organisationsgraden för Vansäter stämmer väl överens med de av Öhrn framräknade, men här framträder inte problemet med de icke-fabriksarbetande, eftersom organisationsgraden håller sig på en låg nivå. Vallviks organisationsgrad avviker inte heller nämnvärt från Horndals åren före 1913. När vi kommer till 1913 och 1914 överstiger organisationsgraden 100 procent, vilket naturligtvis är orimligt. Även organisationsgraden för 1915 närmar sig gränsen för det orimliga. Hur kan det då komma sig att organisationsgraden från och med 1913 överstiger 100 procent? Den enda förklaringen jag har, är att andelen icke-fabriksarbetande steg på grund av att arbetstillfällena på fabriken 1913 drastigt minskade och gjorde utslag i organisationsgraden (tabell 8b). Osäkerheten på siffrorna för organisationsgraden gör inte dess absoluta nivå lika intressant, som tendensen över tiden. För Vansäter är tendensen negativ. Vi kan jämföra tendensen med medlemsutvecklingen (diagram 1). Den hade, trots säsongsmässiga upp- och nedgångar, en negativ huvudtendens. 1908 års maxipunkt har ett lägre värde än minimipunkten årsskiftet 1907/1908. Vid kurvans slut 1909 kan man se början till ett maximivärde på en ännu lägre nivå än de tidigare, om den säsongsmässiga trenden inte hade brutits av storstrejken samma år.

Organisationsgradens trend för Vallvik är positiv. Även den kan jämföras med medlemsutvecklingen (diagram 2). De två första åren 1907 och 1908 var den negativ, men det berodde på andra orsaker. 1907 och 1908 var fabriken under byggnad och minskningen 1907-08 var säsongsmässig. Arbetslöshet för byggnadsarbetare under vintersäsongen var förr mycket vanlig. När byggnationen efter vinteruppehållet kom igång igen, kom nya arbetare till orten med åtföljande rekryteringsvårigheter för avdelningen. Medlemsantalet minskade 1908. Fabriken var färdigbyggd och huvuddelen av arbetarna gav sig av, då de inte kunde få anställning vid fabriken. Vid avbrottet 1909 var medlemsutvecklingen starkt positiv. Med undantag för 1909 var medlemsutvecklingen positiv eller stabil.

¹⁷Öhrn, L., a.a. s. 21.

Fortsättning följer
i nästa nr.

Källa: Avdelning 251 i Vallvik, matriklar och protokollsböcker, Folkrörelsearkivet, Gävle.

TABELL- OCH DIAGRAMBILAGOR

Tab. 1. Medlemsutveckling för avd 241 i Vallvik 1907-1914

	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914
Jan	-	171	136	-	91	132	143	174
Febr	18	184	135	-	98	138	142	-
Mars	-	197	134	100	116	139	142	-
April	-	-	109	93	120	154	155	-
Maj	-	193	111	99	120	154	155	-
Juni	222	206	122	-	129	156	156	-
Juli	227	195	126	101	130	156	154	-
Aug	295	197	141	102	-	156	165	-
Sept	303	177	-	101	-	159	-	-
Okt	277	170	-	-	-	157	-	-
Nov	273	-	-	114	140	157	-	-
Dec	170	134	(89)	91	131	153	-	-

Källa: Avd 241 i Vallvik protokollsböcker (Folkrörelsearkivet, Gävle)

Anm: Siffra inom parentes protokoll från den 28 december.

Tab. 6 a. Antal medlemmar den 31/12 i Vansäter

Ar	Antal
1906	231
1907	174
1908	170
1909	-

Tab. 6 b. Antal medlemmar den 31/12 i Vallvik

Ar	Antal
1907	170
1908	134
1909	- (85)
1910	91
1911	131
1912	153
1913	171
1914	157
1915	159

Tab. 7 a. Beräkning av antalet arbetare berättigade till inträde i fackföreningen i Vansäter 1906-1909

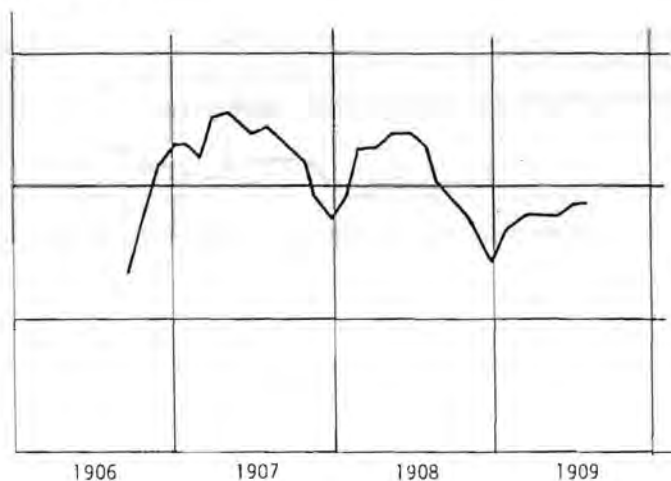
Ar	Antal
1906	354
1907	397
1908	394
1909	308

Tab. 7 b. Beräkning av antalet arbetare berättigade till inträde i fackföreningen i Vallvik 1909-1915

Ar	Antal
1909	127
1910	201
1911	208
1912	203
1913	162
1914	155
1915	161

Medlemsutveckling för avdelningen i Vansäter 1906 - 1909

Antal medlemmar

Källa: Avdelning 210 i Vansäter - Matriklar (Folkrörelsearkivet, Gävle)

Tab. 2. Medlemsutveckling för avd 210 i Vansäter 1906-1909

	1906	1907	1908	1909
Jan	-	230	194	162
Febr	-	220	224	172
Mars	-	248	224	177
April	-	254	231	174
Maj	-	243	238	174
Juni	-	239	239	181
Juli	-	242	227	183
Aug	-	234	200	60
Sept	137	226	182	19
Okt	174	215	177	4
Nov	211	188	160	-
Dec	231	174	138	-

Källa: Avdelning 210 i Vansäter, medlemsmatriklar (Folkrörelsearkivet, Gävle)

Tab. 8 a. Antal arbetare vid Vansäter 1906-1915

	Över 18 år		Under 18 år		Summa	
	M	Kv	M	Kv	M	Kv
1906	325	14	30	4	355	18
1907	367	14	33	11	400	25
1908	361	13	40	12	401	25
1909	282	10	32	9	314	19
1910	326	15	43	8	369	23
1911	322	8	52	9	374	17
1912	331	9	46	12	377	21
1913	326	5	41	15	367	20
1914	294	4	33	6	327	10
1915	292	4	23	-	315	4

Källa: Kommerskollegii avdelning för näringsstatistik primärmaterial från fabriker H I aaa (Riksarkivet)

Nordisk Pappershistorisk Tidskrift

Innehållsförteckning

Tack till Ulrika Hådén.....	sid 1
Notiser.....	sid 2
1995 jubilerar	sid 3
Linnovation	sid 4
Skogsindustriernas historiska utskott.....	sid 5
Konferenser 1996	sid 7
Perspektiv på invandringen	sid 9
Matfors pappersbruk	sid 11
Handpappersbruk - Museum i Mölndals kvarnby.....	sid 12
Grafiska museet i Helsingborg i nya lokaler.....	sid 13
Pappersindustriarbetarnas fackliga organisering i södra Hälsingland.....	sid 14